

INFORMATIEBULLETIN

Vriendenkring Museum Romeins Halder

Adres

Haanwijk 5B, 5271 VG
Sint-Michiëlgestel

Openingstijden

Dinsdag: 11.00 -16.00
Zondag: 12.00 -16.00

Toegang

Kinderen t/m 12 jaar
gratis
13 jaar en ouder € 3,00
Groepsrondleiding op
afspraak € 50,00 (excl.
toegang p.p.)

Zie verder onze website.

In dit bulletin:

- Nieuws vanuit het museum
- halfedelsteenvondsten p. 2
- muntvondst in ons eigen museum p. 6
- waar stond 'onze' geloftesteen? p. 8

Nieuws vanuit het museum

Gelukkig is ons museum weer open! Op zondag 30 januari j.l. was het eindelijk zover. Om dit de vele passanten (Haanwijk is een geliefd wandel- en fietsgebied) duidelijk te maken, hebben we een speciaal spandoek opgehangen.

De eerste bezoekers en een aantal schoolklassen hebben ons weer weten te vinden.
Komt u ook?

Bert van Beek,
Voorzitter museumbestuur.

Halfedelsteenvondsten

Fragment van een vingerring (Mi-ES-02).

In de collectie van het museum bevinden zich drie vondsten van halfedelsteen, alle van carneool: een Romeins fragment van (waarschijnlijk) een vingerring (Mi-ES-2), een Romeins ringsteentje (MiH-ES-1) en een betrekkelijk recent fragment van een kraal (Mi-ES-1). Dateringen zijn moeilijk te geven omdat er weinig vondstomstandigheden bekend zijn.

Al deze voorwerpen behoren tot de gebruikscategorie sieraden (Van den Dries, 2007). Evenals een glazen ringsteentje dat in dit artikel daarom voor de volledigheid wordt meegenomen.

Het fragment van de vingerring, is gevonden te Sint-Michielsgestel, mogelijk te Halder.

Het is circa 25 mm lang en heeft een diameter van 24,5 mm buitenmaats en 17,5 mm binnenmaats. Het heeft een D-vormige doorsnede van 5,5 mm breed en 3 mm dik. Het carneool is egaal oranjebruin met enkele donkere spikkels. Gezien de binnenmaat is de ring waarschijnlijk een damesring.

Vingerringen van carneool kwamen in het hele Romeinse Rijk voor maar worden niet vaak aangetroffen. Een vergelijkbaar

door François van den Dries

exemplaar is gevonden te Syrië en dateert uit de eerste eeuw na. Chr. Op dit laatste exemplaar is een slijpvlak aangebracht met een inscriptie (Lunsingh-Scheurleer 1997: 30). Het exemplaar in ons museum is niet compleet. Het blijft daarom onbekend of er ook een 'ringsteen' - al dan niet met inscriptie - op aangebracht is geweest. Een andere ring van carneool, maar meer bewerkt, is gevonden te Heerlen (Thermenmuseum Heerlen inv.no. 11421; Sas en Thoen 2002: 204).

Het ringsteentje (MiH-ES-01).

Het tweede object is een ovaal ringsteentje gevonden te Halder in 1984 als oppervlaktevondst tijdens een veldverkenning. Het is reeds gepubliceerd (Rietveld 2000: 28; Verwers 1992: 171). De afmetingen zijn 12 bij 14,5 mm, de dikte van de steen is circa 2 mm en versmalt zich iets naar boven. De kleur van de steen is oranjebruin tot geelbruin, genuanceerd in

lagen. Een globale datering is circa eerste en tweede eeuw n. Chr.

De intaglio afbeelding is een adelaar naar links gericht die een zegekrans in zijn bek naar rechts houdt. De adelaar komt vaker voor in ring- en zegelstenen en staat voor Rome en haar macht. De afbeelding wordt nogal eens in militaire context aangetroffen. (Is er een veteraan teruggekeerd naar zijn geboortegrond nabij Sint-Michielsgestel?) Vergelijkbare exemplaren, een adelaar naar links gericht en een adelaar met een zegekrans in de bek tussen twee *signa* (veldtekenen), bevinden zich in de Borowski collectie (Bianchi R.S.(ed.), 2002).¹ Andere vergelijkingsexemplaren bevinden zich in de collectie van Museum Het Valkhof te Nijmegen, zoals een ronde carneool met een adelaar staande op een bliksemschicht, een glazen imitatie-nicoló met een adelaar naar links gericht eveneens met een zegekrans naar rechts en nog een glazen nicoló met een adelaar met uitgespreide vleugels (Maaskant-Kleibrink M., 1986).² In het *Rheinisches Landesmuseum* te Trier bevindt zich nog een ring met een gouden zegel met een bijna identieke adelaar (Krug A., 1995, catalogusnummer 17, p. 55 + tafel 46-17.). De derde vondst (vondstnummer Mi-ES-01) is een met facetten (vlakken) geslepen kraal van oranjebruine carneool van circa 6,5 mm grootte. Deze kraal kan afkomstig zijn van een kralenketting of van een rozenkrans; in beide gevallen van een rijke boerin of stadse dame. Het voorwerp zal niet zo lang geleden verloren zijn als de twee eerder beschreven vondsten, waarschijnlijk in de 19de of 20ste eeuw.

Gefacetteerde kraal van carneool (Mi-ES-01).

Afb.4: glazen ringsteentje, imitatie nicolo (GM-G-01).

Voor de volledigheid en als vergelijking wordt hier nog een ringsteentje uit de collectie gepresenteerd. Het is een glazen imitatie van een (half-) edelsteen van gelaagde onyx, een zgn. nicoló uitgevoerd in zwart en kobaltblauw opaak glas. De tamelijk zeldzame ringsteen is gevonden in Gemonde - de Hogert en gepubliceerd (Verwers W., 1992: 141-180). Het steentje is compleet en eigenlijk ontbreekt alleen de ring (van ijzer, zilver of brons; in een kostbare gouden ring zal eerder een echte

¹ Adelaar naar links gericht, glazen exemplaar, p. 271 cat.nr. I-79; adelaar tussen signa, gelaagde onyx, p. 274, cat.nr. I-84.)

² Adelaar op bliksemschicht p. 58 cat.nr. 115, glazen nicoló pp. 70-71 cat.nr. 136, adelaar met uitgespreide vleugels p. 51 cat.nr. 104).

steen hebben gezeten); de maten zijn circa 11,5 bij 6 mm.

De ringsteen bestaat uit gelaagd glas, een dikkere laag opaak zwart glas en daarop een dunnere laag opaak kobaltblauw glas en is een imitatie van een nicoló-onyx. In het kobaltblauw glas is de afbeelding geslepen (intaglio), die door lichte verwerking (putjes) wat onduidelijk is geworden. De afbeelding bestaat uit twee hoenders, mogelijk hanen waarvan de rechter rechtop staat en de linker iets oppikt van de grond. Tussen hen in is een symbool aangebracht, mogelijk een maansikkel.

Het afbeelden van dieren is vrij algemeen voor ringstenen. Op deze 'steen' stellen ze mogelijk een bucolische (verheerlijking van het plattelandsleven) scène voor; waarschijnlijker dan dat ze gebruikt zijn als symbolisch dier van een god, bijvoorbeeld Mercurius. Ook is het mogelijk dat een hanengevecht wordt uitgebeeld. De maansikkel wordt meestal geïnterpreteerd als een vruchtbaarheidssymbool met ook een onheil afwerende werking. Vergelijkbare scènes komen voor vanaf de eerste eeuw n. Chr. tot in de eerste helft van de tweede. Het gebruik van nicoló-onyx, al dan niet in een glazen imitatie, valt in dezelfde periode (Maaskant-Kleijbrink 1986, pp. XV-XVI). Op een ringsteen in amberkleurig glas in de Borowski collectie in het *Bible Lands Museum* te Jeruzalem, staan twee hanen in eenzelfde positie afgebeeld echter met een lauwerkrans in plaats van een halve maan (Bianchi (ed) 2002, 258 cat.nr. I-53). Twee ringsteentjes met één haan bevinden zich in de collectie van Museum het Valkhof (Maaskant-Kleijbrink M, 1986, p. 25, cat.nr's. 51 en 139). In dit werk zijn nog twee ringstenen met hanen erop afgebeeld maar dan in combinatie met attributen van goden (cat.nr. 88, met satyrkind; cat.nr. 94, met *caduceus*), wat niet het geval is met de ringsteen uit St. Michielsgestel. Een andere zegelsteen met twee hanen bevindt zich in het *Rheinisches Landesmuseum Trier* (Krug

1995, Catalogusnummer 73 en pp. 67-68 + Tafel 54-73). Halve manen zijn ook een vaker voorkomend symbool in de Mithras-cultus. Zo is er een ringsteentje met een leeuw en een halve maan in de collectie van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden (Stuart 1986, 133 nr. 14); een schaap met een halve maan is gevonden te Velsen (Vons 1979, 214 nr. 5). Een vergelijkbare steen is gevonden in Valkenburg (W. Verwers 1992, pp.141-180). Het is voorstelbaar dat een dergelijke voorstelling ook in een context van de Mithras-cultuur kan behoren.

Conclusies

Ondanks het selectieve karakter van de vondsten, door de ontgravingen is slechts een restant overgebleven, zijn er toch drie fraaie vondsten van carneool. Het is een materiaal dat niet vaak wordt gevonden in rurale nederzettingen.

De halfedelsteenvondsten behoren alle tot de categorie sieraden, wat gezien het kostbare materiaal niet zo vreemd is. Het glazen, imitatie nicoló, ringsteentje valt op door het karakter. Het kan een herderlijke voorstelling tonen maar misschien ook een religieuze, uit de Mithras-cultus.

De vondst van twee Romeinse voorwerpen van carneool, een ringsteentje en een fragment van een ring met nog een ringsteentje in glas als imitatie van een halfedelsteen, zijn aanwijzingen voor enerzijds welstand, anderzijds het overnemen van Romeinse gebruiken en gedachtegoed. Tevens wordt aangetoond dat de bevolking van Romeins Halder toegang had tot bovenregionale markten. Al met al geven de halfedelsteenvondsten een redelijke graad van romanisering aan, hetgeen wordt ondersteund door de andere vondstcategorieën zoals militaria (Van den Dries 2001) en keramiek, met name de terra sigillata. De vondsten, van terra sigillata,

glas, brons, militaria en munten, wijzen voorlopig uit dat Romeins Halder een nederzetting is geweest van bovenregionaal belang (zie ook Verwers 1998: 62).

Literatuur

Bianchi R.S. (ed.) B. Schlick Nolte, G.M. Bernheimer, D. Barag, 2002, *Reflections on Ancient Glas from the Borowski Collection*, Mainz, p.258 cat.nr. I-53.
 Cruz, da M. en M.D. Sánchez de Prado, 2015. Glass working sites in Hispania : what we know, in : *Annales du 19^e Congres de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Koper pp.178-187.
 Dries F.M.A. van den 2001, *Beschrijving militaria collectie Oudheidkundig Museum te St. Michielsgestel*, Tilburg, ongepubliceerd.
 Dries F.M.A. van den, 2007. *Breekbaar Verleden. Romeins Glas in de Lage Landen*, Utrecht-Venlo, Matrijs.
 Krug A. *Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier*. Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier Nr. 10, Trier 1995.
 Lunsingh Scheurleer R., 1997, Het is niet alles goud..., in *Een gouden erfenis. Antieke sieraden uit de verzameling Burton Y. Berry*, Amsterdam.

Maaskant-Kleibrink M., 1986, *The Engraved Gems. Roman and Non-Roman*. Descriptions of the Collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen X, Nijmegen.
 Rietveld J., 2000. De aanwinst. Oudheidkundig Museum Sint-Michielgestel, in *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad*, jaargang 14, nummer 2, Den Bosch.
 Sas K. en H. Thoen (eds.), 2002, *Schone Schijn. Brilliance et prestige*. Romeinse juweelkunst in West-Europa. La joallerie romaine en Europe occidentale, Tongeren.
 Stuart P., 1986, *Provincie van een imperium*, Leiden.
 Symposium Halder 2011. Bink M., L. van den Hurk, F. Kemmers, V. Mom, R. Niemeyer en L. Toorians, 2012. *Halder, hart van Romeins Brabant? 50 jaar archeologie in Halder. Bijdragen aan het symposium gehouden te Sint-Michielsgestel op 28 oktober 2011*.
 Verwers W.J.H., 1998, *North Brabant in Roman and Early Medieval Times. Habitation History*, Amersfoort.
 Vons P., 1979, Romeinse gemmen uit Velsen (vervolg), in *Westerheem* 1979, nr. 5.

Websites

www.romeinshalder.nl
www.romanglassmakers.co.uk

Muntvondst in eigen museum

door Bert van Beek

Miniatuur-offerkruijkes uit Pommern, uitgesteld in ons oude museum.

Munt uit Pommern

Bij het opnieuw beschrijven van onze collectie³ vond ik in een doosje met munten een voor mij onbekend zakje met daarin een afgesleten, bronzen Romeinse munt met een merkwaardige instempeling en daarbij een kaartje met de tekst: "Gevonden in Duitsland in Pommern a.d. Moezel". Ik wist dat onze oprichter Broeder Celestinus enkele malen naar Pommern was geweest en dat hij toen een grote hoeveelheid miniatuur-offerkruijkes had meegebracht. Deze stonden jarenlang in een kast in de koffiekamer van ons museum toen we nog in het gebouw van Kentalis gehuisvest waren. Toen wij moesten verhuizen, hebben we die kruijkes teruggebracht naar Pommern (want wat moesten wij daarmee?) en als dank kregen wij het lijvige, uit vijf delen bestaande werk over de opgravingen aldaar.

³ Dit gebeurt om een deel van onze collectie zichtbaar te maken op <https://www.brabantserfgoed.nl>

Hierdoor wisten wij dat het ging om het al uit de IJzertijd daterende heiligdom op de Martberg bij het huidige Pommern, in het gebied van de stam der Treveri, met als hoofdplaats het huidige Trier.

Alleen die boeken in onze bibliotheek herinnerden ons nog aan die verzameling kruijkes.

De munt was snel genoeg gedetermineerd: het was een as,⁴ een bronzen munt met een diameter van ca. 23 mm, geslagen op naam van keizer Augustus te Lyon in de periode van 10 tot 6 voor Chr.

Op de achterzijde van deze as staat het beroemde "altaar van Lugdunum" afgebeeld, dat in het jaar 10 voor Chr. door Augustus was opgericht en dat gewijd was aan de cultus van Roma en Augustus. Dit munttype is toen drie of vier jaar lang te Lyon geslagen.

⁴ Een zilveren denarius had toen een waarde van 16 koperen assen. De soldij van de Romeinse soldaten was toen 2400 assen per jaar.

Voorzijde en achterzijde van een ander en veel beter bewaard exemplaar van de betreffende as (niet uit onze collectie).

De betekenis van de instempeling of klop

De volgende stap was de klop te determineren. Dat is specialistenwerk, waarbij ik gelukkig een beroep kon doen op enkele bevriende professionele numismaten, gespecialiseerd in de antieke numismatiek.

De klop bleek te bestaan uit de letters TIB, waarbij de letter I zonder tussenruimte tegen de letter T staat. Dit is de afkorting van Tiberius, stiefzoon van Augustus en later keizer van het Romeinse rijk (14-37). Gelukkig verwezen zij me ook naar de juiste literatuur, waardoor de volgende vraag: wat is de betekenis van deze klop, eenvoudig te beantwoorden was.

Tiberius was in de periode 8-6 voor Chr. en 4-5 na Chr. bevelhebber van de troepen in Germania. De klop wordt in verbinding gebracht met zijn tweede mandaat (dus 4-5 na Chr.). Vermoedelijk is de klop

De achterzijde van het gesleten exemplaar uit Pommern met daarin geslagen de klop, Werz type nr. 193.18.

aangebracht om soldaten, de ontvangers van een bonusuitkering, te laten weten, van wie het geld afkomstig was: van hun generaal Tiberius dus.

Nadat Broeder Celestinus deze as mee naar huis genomen had, is er later nog zo'n exemplaar met dezelfde klop gevonden bij de Martberg en ook in Nijmegen is dit type as met dezelfde klop gevonden.

We vragen ons af of we deze munt in onze collectie houden, of dat we hem ook – net als de offerkruikjes – terug naar Pommern moeten laten gaan.

Literatuur:

Nickel, C. (red.), *Martberg, Heiligtum und Oppidum der Treverer*, Koblenz 2008, 2011 en 2013.

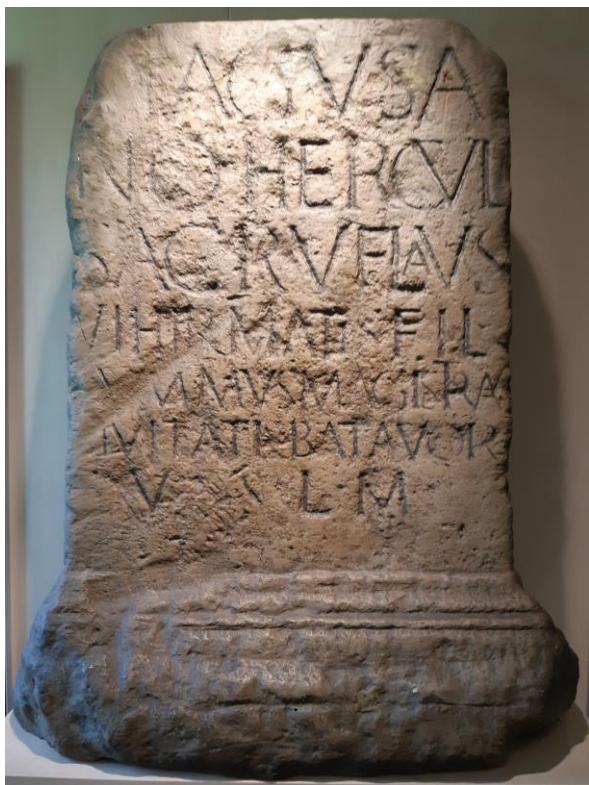
Wertz, U., *Gegenstempel auf Aesprägungen der frühen römischen Kaiserzeit im Rheingebiet : Grundlagen, Systematik, Typologie*, Winterthur 2009.

Website:

<https://www.martberg-pommern.de/>

Waar stond 'onze' geloftesteen?

Door Bert van Beek

Onze kopie van de geloftesteen.

In 1679 werd in de buurtschap Ruimel – op slechts enkele honderden meters verwijderd van ons museum – een geloftesteen gevonden, gewijd aan Magusanus Hercules. Magusanus (of Magusenus) was een god van de Bataven. Hij werd door de Romeinen gelijkgesteld aan de held Hercules. Ook de tempel van Empel was naar alle waarschijnlijkheid gewijd aan Magusanus Hercules, want er is daar een beeldje van Magusanus Hercules gevonden, alsmede een metalen plaatje met daarop onder andere de tekst MAGVSENUM.

De steen bevindt zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. 'Onze' steen is een kopie daarvan uit het midden van de 20^e eeuw.

Over het algemeen wordt aangenomen dat deze geloftesteen oorspronkelijk uit de tempel van Empel afkomstig was, omdat het zeer onwaarschijnlijk is dat er te Ruimel – hemelsbreed slechts 10 km van Empel – nog een heiligdom gestaan zou hebben, waarin zo'n steen tot zijn recht zou zijn gekomen. De tekst op de steen luidt (de letters tussen haakjes ontbreken): (M)AGVSA NO HERCVL(I) SACRV(M) FLAV(V)S VIHIRMATIS FIL(IVS) (S)VMVS MAGVSTRA(TVS) (C)IVITATIS BATAVOR(VM) V(OTVM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

Vertaald is dit: Aan Magusanus Hercules (is deze steen gewijd). Flavus, Vihirmas' zoon, opperste magistraat van het district van de Bataven, heeft hiermee zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden.

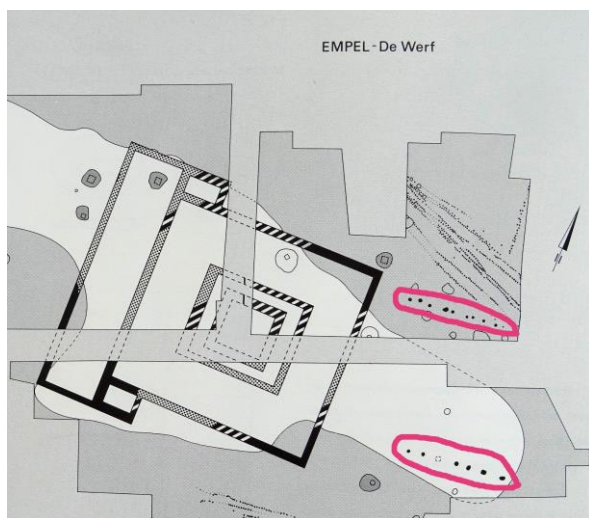
De tekst: "opperste magistraat van het district van de Bataven" slaat op het zelfbestuur van de Bataven binnen het Romeinse rijk. Zij werden beschouwd als Romeinse bondgenoten. Dit zelfbestuur eindigde na de Bataafse opstand in 69-70. De steen moet dus van vóór die datum zijn. Als Roymans c.s. het juist hebben, dateert de stenen Gallo-Romeinse tempel te Empel uit de Flavische periode (69-96).⁵ En dan is de geloftesteen dus ouder dan deze Gallo-Romeinse tempel en moet de steen dus eerst elders hebben gestaan. Waarschijnlijk is deze steen wel na de bouw van deze tempel daar naar toe gebracht.

Waar heeft de steen dan eerst gestaan?

Achter de fundamente van de Gallo-Romeinse tempel zijn twee rijen paalgaten gevonden van ca. 18 m lengte, die in dezelfde oost-westrichting als de fundamente van de nieuwe tempel liggen. Waarschijnlijk zijn dat de resten van een ouder bouwwerk op deze plaats en horen

⁵ Roymans, N., T. Derks & A. Klomp ('s-Hertogenbosch 1994: 40-52)

deze paalgaten bij een (waarschijnlijk geheel houten) heiligdom. Hierin kan de geloftesteen dus eerder gestaan hebben.

In rood gemarkeerd de paalgaten achter de nieuwe tempel (Roymans e.a., p. 42).

Mijn vermoeden is dat het Romeinse gezag na het einde van de Bataafse opstand door het bouwen van deze nieuwe tempel de band met de stam der Bataven wilde herstellen omdat deze zich tot dan toe altijd als een betrouwbare grensbevolking had gedragen en omdat veel Bataven zich in het Romeinse leger verdienstelijk hadden gemaakt. Daarnaast bestond de lijfwacht van de keizer voor een belangrijk deel ook uit Bataven.

Het Romeinse leger zal actief betrokken zijn geweest bij de bouw van de nieuwe tempel want alleen deze militaire organisatie was in

staat om bijvoorbeeld de grote hoeveelheden bij de bouw gebruikte tufsteen en kalksteen over grote afstanden aan te voeren.

Een bijkomende voordeel was natuurlijk dat de Bataafse bevolking met deze nieuwe tempel verder geromaniseerd kon worden.

Literatuur:

Roymans, N. & T. Derks (red.), *De tempel van Empele, een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch 1994.

COLOFON

Secretariaat:
Eikenlaan 23
5271 RR Sint-Michielsgestel

Bankrekening Stichting Vriendenkring
Oudheidkundig Museum
NL 25 RABO 0133 6950 93

Eindredactie en vormgeving: Bert van Beek.